

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра История и теория на културата

Вяра Димитрова Калфина

Ритуални аспекти на митологичните мотиви за насилствена
смърт в древногръцки културен контекст

Автореферат

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“

научен ръководител: доц. д-р. Виолета Герджикова

София, 2012

Ритуални аспекти на митологичните мотиви за насилствена смърт в древногръцки културен контекст

Изследването на ритуалните аспекти на мотива за насилствена смърт в древногръцки културен контекст попада в широкия обсег на проблема за проявите на насилие в ритуални чествания. Един от механизмите за легитимиране на насилието е вписването му в генеалогията на ритуала чрез историята на първослучването му. Етиологическите разкази представят митологическия прецедент, довел до установяването на дадена сакрална практика. Първото, моделно случване се трактува като сингуларно, отличаващо се. Затова и се мисли преувеличено, а начинът да се мисли преувеличено за насилието е като действие, неизменно водещо до смърт. Датиранията от началото на миналия век първи опити за класификация на мотивите за ритуализирана насилствена смърт разграничават няколко подтипа разкази. Основна задача на настоящата дисертацията е допълване на каталожната класификация с две групи наративи, представящи неестествената ексцесивна загуба на живот на хората. Първият тип разкази обема мотива за преждевременната и случила се при необичайни обстоятелства смърт на младежи и девойки, довела до конституиране на несъществуващ по-рано ритуал или до ономастична промяна в местната топонимия. Централен за втората група разкази е мотивът за метаморфозата на човешки същества в обекти от живата и нежива природа. Причина за включването на този тип наративи в голямата тема за насилствената смърт е спецификата на трансформацията като принудителна загуба на човешки живот, макар тя – парадоксално – да не е обвързана с настъпване на смърт. В този смисъл разказите проблематизират Аристотеловото разграничение

между физическото съществуване на хората (zoe) и социално-биографичните измерения на живота им (bios).

Съобразно така формулираните задачи, изследването е поделено на четири части. В увода (стр. 2–13) се проследява дискусията върху свещеното насилие. Доколкото най-непосредствената ритуализирана форма на насилие е жертвоприношението, специално внимание е обърнато на изследванията на това свещенодействие. Научният дебат в това поле се развива в няколко направления, щрихирани в началните страници от дисертацията. Отправна точка за психологическата интерпретация е проблематизирането на насилието като вътрешноприсъщ на човека порив. Според тълкуванията на Рене Жиар ритуалното животинско жертвоприношение в предмодерните култури е основната институционална рамка, удържаща естествения нагон на човека към насилие. Установяването на правна система и произтичащите от нея санкции срещу насилието сменя необходимостта от подобен протективен механизъм, т. е. води до замиране на ритуала или до заличаване на изначалния му смисъл. Латентната опасност от внезапен изблик на агресия в обществото се неутрализира, следователно, или чрез привидно удовлетворяване на вредоносната потенция (легитимното убийство в рамките на ритуала), или чрез страха от наказание (социално-правови санкции). Непосредствената си същност откритото насилие запазва в култивирания режим на ритуалното свещенодействие и в ексцесивния художествен изказ на атическата драма, представяща безспирна реципрочна поредност от насилническите жестове.

Различна е изследователската позиция на друг голям теоретик на насилието в античен ритуален контекст – Валтер Буркерт. Изхождайки от археологически материал, той разпознава генеалогията на ритуализираното

убийство в ловните практики на общността. Споделеното преживяване на агресията утвърждава колектива – в снетия вид на микрообщност на ловуващи мъже (Männerbund) и в пълния мащаб на жизнен социум. Проекция на ловния ритуал е жертвоприношението, което канализира агресията и представлява превантивна деструкция, обезпечаваща невъзможността за губително влияние върху хората, които го извършват. Използвайки термините на биологическия подход, Буркерт акцентира още върху гастрономическия аспект на животинските жертвоприношения, обезпечаващи хората с месна храна.

По-далеч по линията на подобна интерпретация достига Марсел Дьотиен. Вписвайки се в широките граници на дискусията за жертвоприношението в античността, той разглежда консумацията на месо като социо-класифициращ фактор. Отказът от участие в ритуала и обредна употреба на продукта от него е равносилна на сектанство. Неправомерното участие в поделянето на месото, от друга страна, може да стане причина (или да бъде изтъквано като предлог) за политически конфликти, което е свързано с политическата функция на жертвоприношението. Този сакрален *par excellence* акт съпътства всеки обществен и политически жест. Затова той следва да бъде разглеждан в термините не само на религията, но и на ежедневната политическа събитийност в полиса. Удобен концептуален апарат, отразяващ насложените едно върху друго нива на значение, използва Жан-Пиер Вернан в структуралния си анализ на жертвоприношението като институционализирана среда на досег на човешкия и отвъдния спрямо него свят. Осъществяването на ритуала представлява лишен от вредоносен заряд контакт между сферите на профанност и сакралност, а маркер за сполучилия допир между двете е успешно осъщественият акт на насилие.

В контекста на тази дискусия се полагат изследванията върху човешките жертвоприношения в античен контекст. Чест мотив в разказите за ритуалното жертвопринасяне на хора е необходимостта от осигуряване на жертва от средите на младите жители на полиса. Принасянето ѝ обезпечава благосъстоянието на цялата общност. Обвързаността на подобни разкази с локалната история е видна в топонимния отклик, който те имат – пожертваният младеж или девойка обичайно стават епонимни за определен природен топос. Разбира се, обвеяната в наивност буквална интерпретация на подобни наративи като отглас от анахронични спрямо момента на създаването им практики на човешко жертвоприношение е лишена от аналитична острота. Пренесени във фикционалното поле на художествения изказ, те се типизират и започват да функционират като устойчиви наративи със собствено битие, заличило изначалния им локално-етиологичен смисъл. При все това, те са своеобразна, макар и метафорична артикулация на реални феномени от културата и достойна задача представлява изследването им с оглед на ритуалния характер, който носят. Анализът на разказите за ритуалната метонимична репрезентация на общността във фигурата на жертвопринесен млад човек трябва да се допълни от изследване на наративите, традиционно трактувани като отглас от инициационни обреди. Това е задачата на първата глава от дисертацията „Ритуални аспекти на разказите за насилствена смърт на младежи и девойки. Ритуали на жизнен преход“ (14–73).

Преодоляването на незрялата позиция на младежите в рамките на обществото се артикулира на наративно ниво през метафората на смъртта им. Фабулиращите схеми на този тип разкази представят смъртта като събитие на ексцес – тя настъпва по отличителен начин: особено мъчително, в

сакрализираната форма на човешко жертвоприношение, в резултат от неоправдано насилие и пр. Етиологичният характер на подобни разкази е инструментът за вплитането им в наративния комплекс на различни светилищни пространства. Осмислени на локално ниво като генеалогия на дадена практика, те започват самостоятелното си съществуване, нерядко надхвърлящо генеричния им географски ареал. Разглеждането на разказите единствено през историзиращата призма на прозирация в тях ритуал на жизнен преход не държи сметка за битуването им в различни културни форми. Дисертацията си поставя за цел оразличаваенето на специфичните начини, по които те функционират в отделните жанрови среди на художествения изказ – в полето на литературата и иконографията. В опит за избягване на всеобяснителната дефиниция „метафора“, специално внимание се обръща на разказите, обвързани със засвидетелствани в историческо време практики и институции.

Това е подходът, възприет от Видал-Наке, чиято статия „Черният ловец и произходът на атинската ефебия“ представлява повратен момент в историята на изследването на тази проблематика. Интерпретацията на Видал-Наке е обект на дългогодишна научна рефлексия, варираща между полюсите на безкритичното съгласие с желание за допълнително аргументиране на тезата му и категоричното отричане на бинарната обяснителна матрица, използвана за тълкуване на „ефебския“ празник *Апатурия*. Базисният проблем, върху който обраства дискусията, е доколко ефебската двугодишна длъжност може да се възприема като инициационна или оброчена от инициационни – в религиозния смисъл на термина – ритуали. Обзорът на античните сведения и съвременни тълкувания на институцията е критично обобщен в заключението, че наличните свидетелства за ефебската

институция и свързаните с нея въвеждащи и окончаващи ритуални действия не следва да се тълкуват като инициационни. Основният аргумент в подкрепа на тезата за религиозно-инициационния характер е завършващото ефебската длъжност подстригване на младежите. Анализът на античните свидетелства за тази практика обаче допуска, че тя е въведена в по-късен етап от развитието на празника, датиращ след реформата на ефебството от Ликург (ок. 361 г. пр. Хр.). В този смисъл обредното подстригване само формално изобразява ритуален жест, без да е натоварено със специална трансцендентна функция и значение. Подобна показност и симулативна приемственост между древни и новоустановени практики е присъща на гърците още през геометричната епоха. Археологическите изследвания на Франсоа дьо Полиняк доказват, че ранногеометричните светилища в континентална Гърция се строят предимно върху стари структури, които не се ползват с предишното си, често пъти неясно, предназначение, а биват избирани единствено с оглед на древността си, т. е. с цел „набавяне“ на сакралност за новите обекти. Подобен механизъм за вторично, добавъчно сакрализиране на новоустановена практика представлява оформянето на образа на парадигматичния герой Тезей в полето на художествения изказ (22–37).

Цикълът за младежките подвизи на Тезей е оформен по модела на инициационните разкази за преодоляващи успешно подвизи младежи. Към него е атрибуиран липсващият по-рано в културната среда етиологически разказ, поясняващ институции като атинската ефебия. Доказателство за вторичността на тези разкази представлява хронологията и спецификите на тяхната поява и разпространение. Възникнал в последната четвърт на VI в. пр. Хр. митологическият разказ за ранните подвизи на героя Тезей интериоризира в структурата си политическата реалност в Атика. В образа на

моделния ефеб Тезей се втъкава осмислената реалност на атинските претенции за окултуряване на околните области. Представен като погубител на произволно жестоки разбойници, обитаващи периферията на атичката територия, Тезей постига своеобразната трансцендентна легитимация на външнополитическите аспирации на Атина. Механизъм за изграждане на митологическата апологетика на историческата реалност и за набавяне на полисен престиж е целеното „пренаписване“ на локалната квазиистория. Историческите процеси на издигане на Атина са проектирани в разказа за погубващия произволните убийци Тезей. Целеното боравене с митологическите механизми на конструиране на квазигенеалогична идентичност е причина в разказа за героя да бъдат вплетени редица елементи, невкоренени в практикувани в историческо време на атическа почва ритуали. Структурата на митологическия цикъл за младежките му подвизи е проекция на по-обемни и вътрешно единни разкази за премеждията на други големи герои, най-вече на дорийския герой Херакъл. Успоредяването с почитания в огромен ареал херос и сходни с него митологически персонажи прокарва пътя към разбиране динамиката на разказа за ефеба Тезей. Фабулните схеми на подобен тип наративи биват адаптирани към пропагандните дълбинни задания на цикъла за атичкия герой.

Доведеният до това наблюдение анализ обостря въпроса доколко разказите-източник действително отразяват инициационна практика, мислена в преувеличителния модус на митологията като смърт на инициирания. Засвидетелстваните в редица литературни и нехудожествени източници практики допускат схващането на подобни предания като свещен разказ, създаден за обяснение на реални ритуални жестове. Опримеряването с няколко локални истории (преведени за първи път на български език от

автора на изследването) акцентира върху очевидно етиологичния им смисъл, целящ обяснение на извършвана в историческо време практика. Подходяща илюстрация на казаното представлява етиологичният разказ за произхода на Критския празник Ἐκδύσια, засвидетелстван в епиграфски паметници редом с названието на участниците в него ἐκδύμενοι („събличащи се“). Цитираният разказ на Никандър, запазен в сборника на Антонин Либерал, представя историята на транссексуалната трансформация на девойката Левкипа от Фестос на о-в Крит. Локализацията на митологическия разказ съвпада с ареала на разпространение на редица епиграфски надписи, свидетелстващи за практики на ритуално събличане на преминаващите в пълноправен статус в обществото младежи. Посвещаването на новосъблечените дрехи на агента на метаморфозата Лето Фютия е свързано не с предполагаема вегетативна функция на богинята, а с ролята ѝ на куротрофно божество, като каквото е засвидетелствана неколкократно в надхвърлящ пределите на острова географски ареал. Заменила по-масово почитания в дорийски области куротрофен бог Аполон, Лето функционално дублира божествените прерогативи на сина си.

Подробно анализираният разказ е успореден с други подобни наративи с подчертано локален характер. Свещените разкази за установяването на дадена ритуална практика са обвързани с осъзнавана като специфична за съответната област култова почит към боговете и представят етиологията както на умилюстителния ритуал, така и на пространствените му рамки в контурите на местната топонимия. Локалният характер на подобни разкази е аргумент в защита на идеята за религиозния плурализъм, характерен за древногръцката култура. Култовите измерения на богопочитанието са толкова самобитни в ниските нива на локална почит, че трудно подлежат на

усредняване и генерализиране. Механизъм за интензивно взаимодействие между несходни ритуални практики е оловесената им етиология. Езикът е основен маркер, удържащ съзнанието за културно единство на иначе силно разнородната по отношение на местните традиции Гърция. Затова и в полето на сакралното слово и разработващия неговите теми художествен изказ се осъществява интензивен обмен и взаимодействие. Заимстването на мотиви и структури е пътят на създаване на цикъла разкази за младия Тезей. Недопустимото за по-древни митологически наративи твърдение е съвсем оправдано, доколкото свидетелството на Бакхилид, представляващо първият източник за младежките подвизи на Тезей, е практически *terminus post quem* за фабулирането на целия цикъл. Имитативната митология не може да бъде приведена като аргумент за ритуалния характер на ефебските чествания. Единствените термини, според които ефебската институция попада в полето на ритуалното прехождане в по-висок социален статус са приложимите към редица приказни сюжети етапи на обредно отделяне, подлагане на изпитание и възвръщане в нов статус. Твърде общият им характер обаче е причина те да не бъдат достатъчни за аргументирането на подобна хипотеза. Основен аналитичен недостиг на предположението за изначално ритуалния характер на светско-воинската ефебска служба е принципното неразграничаване между йонийски и дорийски културни пространства и институции.

Изтъкнатите съображения не отричат собствено инициационни ритуали на възмъжаване в атически контекст. Анализът разпознава подобни практики в силно стеснения кръг на семейната обредност. Важен аспект, препятстващ изследването им, е съвпадането на локацията им с местата на ежедневието – градско и извънградско. В това число влизат чешми, извори, реки, гори. Неархитектурният облик на подобни места не допуска археологическото

засвидетелстване на такива практики. Самият характер на посвещаваните атрибути – бързоизтляващите коси и дрехи, също не способства за изграждане на солидно аргументирани хипотези. Археологически смълчаните ритуали обаче може да бъдат прозрени в митологическата им проекция, засвидетелствана в текстови източници. Опит за каталожно опримеряване на тази хипотеза се прави в следващата част от първа глава (37–62). Анализът на разгледаните свидетелства щрихира няколко основни извода. 1. Естественят тек на извор или река се свързва в митологически контекст с преломни житейски моменти. Един от вариантите на тази обвързаност е постнаталното къпане на новородените. Сходна с този мотив е представата за реките, които отхранват младежи. 2. Божествата, с които допустимо са обвързани подобни практики, са Аполон и Артемида, с вариант майка им Лето. Обгледът на редица разкази показва, че двете божества са свързани с ритуали на жизнен преход в широк ареал на диалектно и институционално разнообразие, но са почитани в тази си функция предимно в дорийска културна среда. 3. Представата за течащата вода като среда на промяна на досегашния статус е видна и в митологически преувеличения разказ за смъртта на млад човек, преди всичко девойка, довела до текването на извор или до обледненото му съответствие – именуването на вече съществуващ природен обект.

Важно заключение, произтичащо от обзора на свидетелствата, е наблюдението върху своеобразното успоредяване на божеския адресат на оброчната жертва – коса и дрехи на младежите. От една страна това са самите водни божества, а от друга – поразяващите Аполон и Артемида. В този смисъл е допустимо да се мисли, че принципните реципиенти на оброка са именно божествените близнаци, чиято гибелна потенция трябва да бъде

превантивно смекчавана. Самият ритуал на посвещаване на атрибутите обаче вероятно е обвързан с вещественото им пускане във водния тек. В този смисъл реката/извор също се явява реципиент на оброка. Осъществявайки акта на предварително планираната жертва, младият човек преминава в по-висок житейски статус. В случая на мъжете това е потенциално матримониалното им и военно битие. Мотивът за възмъжаване намира разнообразни словесни артикулации, поради което не винаги е разпознаваем. Пример за подобна замъглена употреба представлява разказът за обреченото на смърт момче, което било спасено (т. е. заменено) от внезапно притеклия му се на помощ млад мъж.

Втората част от главата е посветена на анализ на женските ритуали на жизнен преход, маркиращи достигането до фертилна възраст (62–73). Доколкото социално приемливият статус, позволяващ възпроизводство, е бракът, историите, представящи смъртта на жените, са съсредоточени около преднупциалния етап от живота им. Водещата социална функция на жената в предмодерното общество е генеративна, затова и неосъщественият преход към матримониален статус също се интерпретира в термините на бракосъчетаването – девойките се възприемат като годеници/съпруги на Хадес. Метафората за девичата смърт като женитба за подземния бог е общо място в надгробните епиграми и често разработван в трагедиите мотив. Тя има и практически локално-култови измерения. Осейването на локалната топография с места и знаци за посмъртен брак с Хадес означава набавяне на сакралност. Героическите култове имат такава посредническа роля, но най-чиста форма тя добива в емоционално наситения мотив за погиналата преди кулминацията на своя живот девойка. Затова и около гробове на зловещо загинали девойки (и по-рядко младежи) се установява практика за

преднупциално жертване на коса. Достигналите зрелост младежи посвещават косите си като умиловителен жест към божества, имащи отношение към живота им като цяло и по-специално към воинското им битие. Преминаващите в женски статус девойки жертват коси, за да обезпечат успешното прехождане в новата социална роля на съпруги и родителки. Логично, реципиентите на тази жертва са несполучилите в своята инициация митологически персонажи – Ифигения, Хиполит и пр. Хероизирането на такива парадигматични митологически персонажи е причина за развитието на етиологическите в началото, но оцелостени във фикционалния вид на литературен разказ впоследствие наративи.

Оразличаването между ритуалите, означаващи преминаването в мъжки (военен) и женски (матримониално-генеративен) статус е необходимото условие за коректно разчитане на редица практики, традиционно тълкувани като женско-инициационни. Пример за подобни ритуали представляват Атинската *Арефория* и подробно анализирания Брауронски ритуал (66–73), при които избрани девойки служат на богините, изпълнявайки различни, често пъти неясни за непосветените функции.

Подобни ритуали обаче не следва да се успоредяват с обредното събличане и подстигване на младежите. Преди всичко те изразяват полисно-репрезентативните функции на девойките в рамките на определени култове. Участието им в тях не е обусловено от необходимостта за добиване на личен опит в дадена житейска сфера, а от самия характер на чествания култ. Митологически паралел тази практика намира в изобилните разкази за привлечени от млади и красиви жени и мъже богове. Разгледани на нивото на личния човешки опит, тези наративи са напълно понятни и обясними през термините на физическото привличане. Любопитен ракурс към този

привидно ненуждаещ се от допълнителен коментар мотив обаче представлява наблюдението върху ритуала по честване на боговете. Тържествените шествия неотменно са маркирани от присъствието на млади момчета и момичета. Натоварени с отговорността да носят кошници с дарове, вода или благовония, на девойките и младежите е отредено почетно място в процесиите. Нерядко именно те са ядрото на шествието – както в случаите на тържествено превозване на девойка или младеж, по дефиниция най-представителни за социума, т. е. най-красиви. Въплътеният в младостта идеал покрива целия спектър от социални очаквания към младежите – адекватно ролево вписване в обществото и предстояща да се активира генеративност. В този смисъл младежите представляват снетия модел на идеалното общество и именно като такива биват избирани за негови репрезентанти в рамките на култа. В изразните модуси на митологията посвещаването на младежите на боговете се мисли през пълното им отстраняване от социума – през смъртта им. Гибелта им, от своя страна, по необходимост е преждевременна и ексцесивна. Именно последният ѝ маркер дава тласък за опоняване на различни нива и пораждаше на вариативни разкази, разработващи разнообразни мотивационни схеми на фабулиране.

Втората глава от дисертацията „Метаморфозата – насилствено напускане на живота без преживяване на смърт“ (74-219) е посветена на изследването на мотива за метаморфоза като принудително напускане на живота без претърпяване на смърт. Типологичният критерий за подбор на разглежданите употреби на мотива предполага анализа им в различни жанрови контексти в изключително широк времеви диапазон. Това е причината за значителния обем на втората глава от изследването.

Хронологическата поредност на разгледаните литературни произведения отрежда първо място на Омировите поеми (63–89). В рамките на *Илиада* и *Одисея* отчетливо е проследено разграничението между божеска и човешка метаморфоза. Основните заключения, свързани с трансформацията на боговете, са следните: 1. Мотивът за трансформация на богове в животни (птици) е пряко свързан с въобразяването на пространственото придвижване. Един от начините да се мисли преувеличено за пътуването е уподобяването на птица. 2. Животинската травестия има сюжетно измерение, доколкото позволява присъствието на бога да остане незабелязано за известно време. 3. Невъзможност за сетивна сублимация на божеството. Анализът на конкретните места показва, че трансформацията е изцяло ситуационно обусловена, т. е. в нея би било прибързано да се разпознае култово значение на почит към боговете в съответния облик. Следователно мотивът за божеска метаморфоза в епоса бива употребяван чисто фикционално.

Основна характеристика на човешката метаморфоза в *Илиада* и *Одисея* е неотменното ѝ причиняване от божески агент. Обичайно тя просто успоредява на сюжетно ниво наличната мотивация за действие на героите. Дръзновените пориви, находчиви идеи и прояви на инициативност се мислят като резултат от външна спрямо героя божеска воля. Единствената изоморфна метаморфоза на Одисеевите спътници в прасета е резултат от магьосническите действия на маргиналната спрямо олимпийските богове Кирка. Неналичието на друго подобно описание несъмнено се дължи на самия характер на поемите, утвърждаващи ялната стратификация на света на небесен, земен и подземен, при което единственият възможен преход за човеците е към полето на неотменното невъзвращенство – Хадес. Смъртта е

основен лимитиращ маркер на човешкото съществуване и поради това героическият епос я представя като неизбежна. Алтернативата смърт – метаморфоза става изобразима едва в други жанрови среди.

Следващата част от анализа е посветена на Хезиодовите поеми *Теогония* и *Дела и дни*, на Пс.-Хезиодовите фрагменти и резюметата на поеми от епическия цикъл (103–122).

Теогония и *Дела и дни* не представят цялостен разказ за метаморфоза. Двете поеми обрисуват постепенното зараждане и конституиране на света, в който хората прехождат от живот близък до божественото съществуване към историческата реалност на живеещи самостоятелно хора. Утопичната картина на първите човешки същества, хората от златното поколение, размива границите между божеската и човешката природа. Дори най-отличителната характеристика на хората – смъртта, е представена като аморфно единение на Танатос и Хипнос. След настъпването ѝ, хората стават земни духове. Етиологията на човека всъщност е категорична – човекът станал човек, когато престанал да живее като боговете и да се превръща в божество след смъртта си. Преодоляването на този изначален етап на съществуване става чрез поляризирането на света – предишната неразличимост на умирането-сън се разпада във фигурите на Хипнос и Танатос, оформят се двете Ериди, двойната Айдос. Светът на хората се сформира чрез разпадане на първоначалната му хомогенност. Боговете също добиват характер и се отстраняват от хората. Все по-честа тема става гневът им срещу човешкото незнание. В жанровите рамки на поемите личи проблематизирането на границите на човешкото – прехождането им е не толкова знак за размиването на различието между хората от една страна и боговете и животните от друга, колкото за неговото наличие.

Запазените фрагменти от приписвани на Хезиод произведения показват значителна вариативност на мотива за божеска и човешка метаморфоза. Според критерия на оправдаването им, те подлежат на следното класифициране: наказание за хюбристично поведение към хора или богове, проява на милост от страна на боговете, спасение от смърт чрез метаморфоза, трансформация след любовни отношения с бог, метаморфоза като предварителен дар или заслужена награда от боговете, псевдо-метаморфоза и обратна метаморфоза на животно в човешко създание. Вариации в сходни сюжетно-мотивационни рамки показват и употребите на мотива в резюметата на поемите от епическия цикъл. В епическата си употреба мотивът за метаморфоза на човешки същества е проекция преди всичко на представата за междинния сред богове и хора статус на героите, обект на култова почит в историческо време. Целената поучителност на поеми като *Дела и дни* проблематизира подчиненото положение на хората спрямо боговете и наложените им от него ограничения. Подобни разкази обаче са фокусирани върху добрия начин на човешко съществуване, подчинено на боговете. Затова и не могат да надхвърлят пределите на божеските потенци – животът на човека окончава единствено със смъртта, която го превръща в подопечен на Хадес. Следващите епохи разколебават смъртта чрез образа на търпящия трайна метаморфоза човек.

Частта, посветена на употребата на мотива за човешка метаморфоза в атическата драма е поделена на четири подглави, анализиращи творчеството на Есхил (123–132), Софокъл (132–139), Еврипид (139–157) и Аристофан (157–169). Спецификите на представянето в трагическата поезия са следните:

1. Метаморфозата на човек е представима в трагедията или в опосредствания вариант на свидетелски разказ, или в ситуация на изцяло божеско присъствие

с вариант прорицание. Особено интензивно тази закономерност личи у Еврипид, който клони към психологическо интериоризиране на мотивацията за случващите се събития в героите. Поради това и когато реферира към разкази, представляващи *aitia* за локални култове, Еврипид ги представя лаконично и опосредствано – като прорицания или вътрешен разказ. 2. Включването на широко популярни митологически разкази за метаморфоза може да се предаде изцяло в полето на метафоричния изказ. 3. Мотивът за първопоява на ново растение все още не може да се тълкува етиологически. 4. Засвидетелстван и у тримата трагици е художественият опис на завиждащия смъртен, който облажава съдбата на претърпелия метаморфоза. Въвеждането на този мотив може да се обясни напълно формално като обогатяване на художествената образност на драмата, почерпана от богатия ресурс на митологическите разкази. В този смисъл той не следва да се тълкува като значещ нещо извън стилистичните рамки на самия жанр. У Еврипид той добива ново измерение, доколкото трансформацията не е представена в алтернативна двойка със смъртта. Противопоставянето е между живота на (очевидно) безсъзнателните животни и подлежащите на страдание хора. В този смисъл успоредяването на битието на едните и другите не може да бъде тълкувано в интерпретационния модус на представата за особеното просъществуване на човека в животинска форма, т. е. за преодоляване на неотменния телос – смъртта. В конкретната му употреба то се доближава повече до чисто символните ресурси на идилическата метафорика.

Последното наблюдение обуславя и заключението, че ползвайки мотивите за човешка метаморфоза, Еврипид представя варианти, които предпоставят цялостна – телесна и ментална – трансформация на човешкото

същество. Така естествено се обостря въпросът какви източници е следвал Овидий при неотменното описание на непромененото човешко съзнание у претърпелите животинска метаморфоза хора. Разгледаните трагически текстове и фрагменти не подкрепят предположението, че те са послужили като образец за тази образност. Ключ към разрешаване на този проблем дава анализът на другата драматическа форма – атическата комедия.

Пространният анализ на комедията *Птиците* на Аристофан показва, че тя прочита сякаш в негатив мита за тракийския цар Терей и в този смисъл представлява същностно преобръщане на трагическата наративна призма. Иронизираната едноименна трагедия на Софокъл окончава с метаморфозата на героите, която е самоподразбиращият се финал на историята, напълно изчерпващ сюжета. Аристофан обаче ги изкарва на сцената след трансформацията им. Безспорно иновативното поетическо и драматургично решение практически начева наново неподлежащия на довършване разказ. Компромисният, отложен финал е насилен да стане начало на нов сюжет. Нужната в хода на комедията активност от страна на папуняка налага той да е запазил същностните си човешки способности. Разсъдъчен и словесно артикулиран, Терей изцяло напуска пределите на безсъзнателното птиче съществуване, което – несъмнено – му отреждаше както трагедията, така и митологическите разкази-образци, които тя ползвала. Въвеждането на темата за съзнателното просъществуване на героите след трансформацията им се вписва в тенденцията към унифициране на локалните разкази с лишените от топографска конкретика художествени наративи за човешка метаморфоза. Вливането на двата типа в единен поток от мотиви довежда до произволното им смесване, неминуемо белязано от синкретизъм и десемантизиране на изначално култово обвързаните разкази. Така се създават чисто

литературните текстове, небазирани в култа, чието множество и популярност скоро започва да изисква новото им систематизиране според общ критерий. Намирането на такъв класификационен маркер става необходимост за авторите на каталожни митографски съчинения от елинистическо време.

Анализът на литературните употреби на мотива за човешка метаморфоза в творчеството на елинистическите поети (169–190) е съсредоточено главно върху съчиненията *Причини* и *Хекала* на Калимах, *Превръщания* на Никандър от Колофон и *Орнитогония* на Бойос. При разглеждането им ясно се очертава картината на тенденциите в елинистическата литература към събиране и каталожно класифициране на слабоизвестни митове. Принципът на парадоксографски подбор може да бъде привидно непоследователното търсене на атрактивни предания, а може да е и чисто формално-съдържателен, както в случая с Бойос. Първият подтип е по дефиниция базиран на локални предания и в този смисъл творенето в неговите рамки е антикварно. Вторият подтип, сформиран от разказите за произход на феномени от обкръжаващата природна действителност, нерядко е лишен от пространствена локализация и не е почерпан от ресурсите на митологическите предания. В този смисъл той попада в сферата на художествената фикция, допускаща фабулиране на произволен брой сюжети по веднъж установения модел. В по-късно време двете самостоятелни течения са обединени в общото понятие на елинистическото митографство, понеже макар и различни едно от друго, те, в съпоставка с произведенията на класическата литература, представляват жанрови хибриди.

Кулминацията в каталожното събиране и художествено обработване на разкази за метаморфоза представлява поемата *Метаморфози* на Публий Овидий Назон, който изцяло отстранява локално-етиологичния елемент от

разказите. Обработени в имагинерната хронотопна рамка на митологическия разказ, етиологическите предания губят пояснителния си характер. Тази подмяна на вътрешния смисъл има бегло доловима външна симптоматика – локалноспецифичните названия се подменят, разказът се подсилва от допълнителни мотивации за случващото се. Ресурс за последното Овидий намира най-вече в модните за елинизма теми и преди всичко в голямата тема за любовта с нейните ексцесивни варианти на инцест, противоестествено влечение, силно острастена отмъстителност и пр. Успоредяването на вътрешноприсъщата на сюжета логика с вторичната мотивация на любовните отношения значително отнема смисъла на митологичния разказ, доколкото го опонява на нивото на общоразбираемия пример. Ясно заявеният стремеж от поета към създаване на *carmen perpetuum* е изпълнен чрез подчиняването на всички микросюжети на голямата неединна фабула на етиологията на света. Веднъж изкусно фиксирана, тя остава непроменима, както е видно и в сякаш секналия след гениалната творба на Овидий интерес към подобни сюжети.

Последната аналитична част от втората глава на дисертацията е посветена на иконографските интерпретации на мотива за метаморфоза на хора и богове (190–204). Проследяването на тенденциите във визуализацията на мотива водят до заключението, че той се развива в посока на своеобразна авторефлексия. В полето на мотива за божеска трансформация, присъствието на боговете клони към усложняване и дублиране на зооморфната и антропоморфната епифания. Липсват обаче индикации за самото преобразяване. Репрезентациите на човешка метаморфоза, напротив, показват тенденция към акцентирание върху хибридната природа на новосъздадените същества. Тълкуването на тази специфика не следва да се

извърши по пътя на синоптичното разчитане на образите, в чийто калейдоскоп се проектират елементи от отделните фази на разказа, така че нещата око на запознатия с наративите потребител да може да ги различи и да ги фиксира в изначалната им поредност. Най-масово представяните метаморфозисти не са свързани с култова почит на гръцка почва, което означава, че визуалните им репрезентации трябва да се тълкуват единствено през призмата на фикционалната художественост. Затова и е допустимо предположението, че мотивът за хибридните създания, моментно снети чрез прийоми на визуалната репрезентация, е просто тенденция в изкуството, почерпана от богатата образност на атическата драма. Стихийният порив на елинизма към необичайни сюжети и мотиви, проблематизиращи пределите на познатия художествен изказ, фокусира визуалните репрезентации върху отделни елементи от разказа, засилено подчертавайки еротичния или хибриден елемент на изобразяваното. Затова и промените, настъпващи в изобразителната репрезентация на мотива за метаморфозата на богове и човешки същества не може да се тълкуват като провокирани от заложен в самия мотив потенциал. В началото на класическата епоха митовете за трансформация на богове и хора стават популярен обект на изобразяване, но не в качеството им на локални етиологични предания, а в усреднения модус на митологическия генеалогичен разказ за произхода на видните герои – а оттам и на техните потомци – от боговете. Естественят исторически катализатор на тази тенденция са войните с Персия, изискващи мобилизация както на военните, така и на идеологическите мотивиращи ресурси на гърците като по неизбежност единен субект и страна във войната. Задействането на тези културно детерминиращи механизми в полето на словестното и изобразително изкуство се случва чрез образността на митологическата прецедентност. Сингуларното общуване с боговете довежда

– в поредица от следствия – до конституирането на тогавашния свят в локалните му генеалогически измерения. Това е основният фокус на мотива за човешка метаморфоза, който няма ритуални измерения, макар нерядко да се развива върху обграждащите определен култ наративи. Присъствието на боговете в разказите е неизбежно не с оглед на обективната невъзможност за случване на трансформацията без божеска намеса, а доколкото самите разкази проблематизират общуването на боговете с хората, т. е. легитимирането на пространството и поведението на човеците в света. Поради тази причина е възможно и анахроничното обобщаване на тематични подгрупи на разказите за метаморфоза.

В края на втората глава е поместено заключение във вид на типологичен каталог на метаморфозите на богове и човешки същества според критерия на обекта на случилото се преобразяване (204–219). Основната характеристика на божеската метаморфоза е времевата ѝ ограниченост и обратимост. Боговете се трансформират с конкретна цел и след постигането ѝ, се оттеглят в произволна епифания. Определянето на подтиповете разкази за човешка метаморфоза може също да се извърши според критерия на обратимостта на преобразяването. Вододелът на пределността оформя две основни групи разкази – описващите обратима метаморфоза, породена от магьоснически действия и обрисуващите безпределна трансформация, причинена от боговете. Разказите за магическа метаморфоза се отличават освен с обратимостта на трансформацията и с друга характеристика, прибързано приписвана на всички метаморфични наративи – запазването на човешко съзнание в преобразените хора.

Вторият тип е несравнимо по-продуктивен, доколкото позволява интериоризирането в разказа на множество социални, култово-религиозни и

природни наблюдения. Ясните фабулиращи щрихи на тези наративи допускат непрестанното им възпроизводство в широка вариативност, което е причина и за отчетливото им присъствие в гръцката литература. Възможни посоки на типологично тълкуване на мотивите представляват наблюденията върху обвързаността на мотивацията за метаморфозата и обекта на преобразяване. Безсловесността на камъка например лесно организира сюжета на наказание за речево прегрешение на човека. Красотата и цъфтежът на дървета и цветя естествено се трактува като отглас от ненавременно погинала прелест на страстно възжелана девойка или младеж. Каталогното допълване на групата разкази може да бъде разтеглено в необозрими граници, но доколкото осмислянето му е типологично и умозрително, то е просто щрихирана посока на интерпретация на анализирани в цялата глава мотиви.

Заклучението на дисертационния труд (220-232) практически повтаря структурата на изследването, като се стреми да открие както основните предпоставки за направения анализ, така и значимите заключения, направени на неговата база. Приносните аспекти на труда може да обобщят по следния начин.

Автосправка за приносите на изследването

- Систематизирано изложение в българска научна среда на дългогодишна дискусия върху фундаментално важния за изучаването и познаването на античността проблем за ритуализираното насилие в древногръцката култура.

- Вписване в класификационната схема на мотивите за насилствена загуба на живот на две групи разкази, неизследвани към момента в широкия интерпретативен контекст, предполагаган от популярността им в старогръцката литература.

- Опит за систематичен анализ на групите разкази, традиционно интерпретирани като отглас от инициационни практики на преход в нов социален статус. Полагане на проблема в междудисциплинно интерпретативно поле, съчетаващо анализ на археологически и документални източници с тълкувание на литературната употреба на разказите с оглед на жанровите специфики на тяхното засвидетелстване.

- Анализ на мотива за божеска и човешка метаморфоза в обемен времеви и жанров спектър.

- Привличане на разнородни литературни свидетелства, значителна част от които преведени за първи път на български език за целите на дисертационния труд.

- Успоредяване на литературните и историографски свидетелства с иконографията на изследваните мотиви и вписване на визуализацията им в анализа на художественото им и отвъдхудожествено битие в рамките на изследваната култура.

Основни публикации по темата на дисертацията:

„Убийството на убиец като механизъм за конституиране на властта. Младежките подвизи на героя Тезей“. – В: *Седма конференция на млади учени във Факултета по класически и нови филологии*, Май 2010. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.

„Съревнованието на Минерва и Арахна според *Метаморфози* VI, 1-145“ – В: *Musarum Semper Amator. Studia Classica Serdicensia*, Том 1. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010.

„Превръщане на хора в географски обекти – пространствено маркиране на територия и/или апотропей?“ – В: *Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки*, Том I. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010. ISBN 978-954-07-3087-5.

„Разказът за Кирка в „Одисея“, публикация в Електронно списание за литература и хуманитаристика Литернет:
http://litenet.bg/publish23/v_kalfina/razkazyt.htm

„Матрилокална екзогамия или защо римляните грабнали сабинянките. Наблюдения върху интересен механизъм за властово наследяване по данни от класическия римски епос“ – публикация в Електронно списание за литература и хуманитаристика Литернет:

http://litenet.bg/publish23/v_kalfina/matrilokalna.htm

Непубликувани текстове по темата на дисертацията:

„Метаморфозата на наблюдаващия“ – В: Сборник доклади от научна конференция в чест на проф. Богдан Богданов, проведена се на 06. 11. 2010 г.

„Мотивът *Mors immatura* в контекста на инициационните ритуали в античността.” – В: Сборник доклади от Девета конференция на младите учени и докторантите от Факултета по Класически и Нови Филологии, проведена се през май 2012 г. в Софийски Университет „Св. Климент Охридски”.

„Антропоцентричните гърци – етиологични разкази за човешка метаморфоза в старогръцката литература“ – доклад от конференцията „Модел за мислене на бъдещето“, проведена се на 7-9 декември 2011 г. в гр. Априлци.